

Kyrkan och prästerskapet som en del av det tidigmoderna samhället

I det tidigmoderna samhället, och även långt senare, spelade kyrkan och prästerskapet en central roll. Kyrkans och prästerskapets inflytande och uppgifter varvades i hög grad inom olika samhällssektorer.¹ Det är svårt att ens föreställa sig det medeltida eller tidigmoderna samhället utan kyrkans roll. Kyrkan var en andlig institution, men den var underställd kronan och samarbetade med den. Kyrkan var ett viktigt offentligt rum i det tidigmoderna samhället, förutom att den var en andlig mötesplats fyllde den även många andra sociala, administrativa och politiska funktioner för det omgivande samhället. Kyrkans uppgifter var mångsidiga: utöver de kyrkliga förrättningarna ansvarade den runt om i landet för till exempel lokal administration, fattigvård och elementär undervisning, upprätthöll social kontroll och förmedlade offentliga kungörelser. Kyrkoherdar, kaplaner och pastorsadjunkter ute i församlingarna ansvarade för alla dessa sektorer. De var integrerade i det omgivande lokalsamhället, men de tjänade samtidigt även kyrkan och överheten, dessutom utgjorde de ett eget stånd och en egen socialgrupp.² Sålunda öppnar forskning om kyrkan och prästerskapet även nya perspektiv på strukturer, aktiviteter och aktörer i det tidigmoderna samhället.

Idén till detta temanummer föddes våren 2019 när jag var gästforskare vid Åbo Akademi. Under ett samtal med professor Johanna Ilmakunnas uppstod tanken på att ordna ett endagsseminarium på

-
1. Om det sammanflätade tidigmoderna samhället och forskningen rörande detta se Raisa Maria Toivo & Riikka Miettinen (toim.), *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin* (Helsinki 2021).
 2. Ella Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kivikirkon rakennusprosessi 1730–1786* (Tampere 2016), s. 58–62; Ella Viitaniemi, 'Seurakunnat ja papisto keskushallinnon ja kasvavan väestön välissä 1700-luvulla', *Genos* 2020:3, s. 149–164.

temat ”Kyrkan och prästerskapet”. Till seminariet bjöd jag in forskare från finländska universitet som nyligen hade studerat tidigmodern tid, kyrka och prästerskap ur olika perspektiv. Seminariets tema delades upp i tre underområden: 1) prästernas och prästfamiljens roll och aktörskap; 2) kyrkan som plats, social arena och kollektivt uppfört offentligt rum; 3) kyrkliga institutioner, källor och kyrkans roll som informationsförmedlare. I det här temanumret ingår ett representativt urval av seminariets teman; vi studerar prästerskapets och kyrkans uppgifter, roller och betydelser ur olika perspektiv.

Kring millennieskiftet började den tidigmoderna historieforskningen åter intressera sig för kyrkan och kyrkligt verksamma aktörer, till exempel inom forskningen om mikrohistoria, genushistoria, politisk kultur och levd tro.³ Traditionellt har medeltidsforskningen präglats av att den i hög grad nyttjat kyrkliga källor för att studera olika fenomen och händelser.⁴ Däremot har man inom den tidigmoderna historieforskningen dragit en skarpare gräns mellan kyrkohistoria och övrig samhällshistoria. Ändå var kyrkan och prästerskapet så viktiga och spelade en så central roll i det medeltida och tidigmoderna samhället att det är rent ut häpnadsväckande att man periodvis har uteslutit dessa områden från historieforskningen.

Med kyrkans hjälp kunde kronan och centralförvaltningen efter reformationen dra maximal nytta av det glest befolkade svenska riket. Kronan behövde kyrkan och prästerskapet för att upprätthålla administrationen och samhällsordningen på lokalnivå samt för att kartlägga resurser och kunna nyttja dem effektivt. I Sverige förlitade sig den alltmer effektiva centralförvaltningen och krigsekonomin i sista hand

-
3. Exempel på studier om kyrkan och prästerskapet som utkom runt millennieskiftet: Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700* (Helsinki 1996); Irma Sulkunen, *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeen 1700–1800-luvulla* (Helsinki 1999); Matti Peltonen, *Lukkari Saxbergin rikos ja herännäispappilan etiikka. Mikrohistoriallinen tutkimus 1800-luvun puolivälin keuruulta* (Helsinki 2006); Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa* (Helsinki 2006). De nyaste studierna inom forskningen om levd tro är Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo, *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (2021); Raisa Maria Toivo, ”Kapitalismista kokemukseen eli uskon(non) merkitys yhteiskuntahistoriassa”, Raisa Maria Toivo & Riikka Miettinen (toim.), *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin* (Helsinki 2021), s. 125–154.
 4. Till exempel medeltidsforskarna Christian Krötzl, Kirsi Salonen, Sari Katajala-Peltomaa och Jenni Kuuliala.

på att prästerna, även i de mest avlägsna kapellförsamlingarna, läste upp centralförvaltningens kungörelser, förordningar och förböner för undersåtarna. Prästerskapet var utspritt över hela riket och kände väl till socknarnas befolkning och deras levnadsvillkor. Under stormaktstiden använde centralförvaltningen sålunda prästerskapet till exempel vid utskrivningen av krigsfolk för att fastställa åldersgrupper för unga män eller för att kontrollera skatteuppgifter.⁵

Under 1700-talet ökade kyrkans administrativa betydelse, främst inom lokalförvaltningen, bland annat för att sockenstämman blev en allt starkare institution. Under fysiokratismens och nyttans tidevarv utvidgades också prästerskapets arbetsfält när nya innovationer infördes, bland annat började de utarbeta befolkningsstatistik för tabellverket. Fram till 1860-talet var det följaktligen kyrkliga aktörer som gav upphov till en betydande del av de lokala administrativa källorna. Kyrkoherdarna gjorde till exempel avgörande insatser vid ordnandet av sockenstämmorna, som var ett centralt beslutsfattande organ på lokalnivå. Likaså ansvarade domkapitlet i hög grad för församlingarnas verksamhet och vidare agerade domkapitlet och prostarna som mellanhänder mellan centralförvaltningen och lokalplanet. De samarbetade främst med landshövdingarna inom olika projekt och frågor som berörde lokalplanet.⁶

Prästerskapet utgjorde verkligen en unik grupp inom ståndssamhället, eftersom personer ur alla stånd kunde upptas i prästerskapet, såväl bönder som herrskapssöner. Nyckeln till prästarbetet var utbildning och naturligtvis den därpå följande tjänsten.⁷ I detta temanummer

-
5. Mikko Juva, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)* (Turku 1955); Pentti Laasonen, *Suomen kirkon historia 2, vuodet 1593–1808* (Porvoo; Helsinki; Juva 1991); Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, (Åbo 1992), främst s. 82–84, 96–97, 101–105.
 6. Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992); Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800: Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet* (Stockholm 1991); Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*; Ella Viitaniemi, 'Yksi päätös, kaksi ratkaisua. Kangasalan ja Pirkkalan kivikirkkohankkeiden päätöksentekoprosessit 1750- ja 1760-luvuilla', Sini Mikkola & Olli Lampinen-Enqvist (toim.), *Vapaaehtoisuus ja osallisuus. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 2018* (Helsinki 2018), s. 13–40.
 7. Ett klassiskt verk om prästerskapets historia är Gunnar Suolahti, *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla* (Porvoo 1919). Eero Matinolli, *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. Sosiaalhistoriallinen tutkimus* (Turku 1955).

studerar Miia Kuha i uppsatsen ”Prästkarriären, prästernas rörlighet och förhållande till lokalsamhällena i Viborgs stift 1650–1710” hur prästutbildningen utvecklades och prästernas förhållande till sockenborna. Kuha undersöker prästernas utbildning, karriär och rörlighet i Viborgs stift från 1650 till 1710 samt vilka förändringar som skedde under denna period. Kuha tar också upp det mångfacetterade förhållandet mellan prästerna och lokalsamhället samt studerar hur denna relation påverkades av prästernas kringflackande yrkesbanor.

Prästen och hans familj levde omgivna av hans hjord och i växelverkan med samhället. Prästen kunde inte sköta sin tjänst ensam, vid sin sida behövde han en hustru för att tjäna församlingen och ta hand om prästgårdens hushåll. Ofta var hon själv prästdotter och hade redan i barndomshemmet fostrats till rollen som prästfru med därtill hörande uppgifter. Hon medförde även egna sociala nätverk och lokalkännedom.⁸

Församlingarna betalade prästens lön och underhöll tjänstebostaden, det vill säga prästgården. Prästgården var ett halvoffentligt rum, den var både prästfamiljens hem och ett aktivt jordbruk, men det var i hög grad församlingen som stod för underhållet. På prästgården trakterades kyrkliga gäster och därifrån sköttes även församlingsärendena. Församlingsborna besökte prästgården för att sköta olika ärenden hos prästen. Prästgården var också arbetsplats och bostad för en mängd tjänstefolk, torpare och daglönare.⁹

I det tidigmoderna samhället kretsade människornas liv kring kyrkan. Prästen var närvarande vid de avgörande vändpunkterna i människornas levnadslopp, från de första stegen (dopet) till den sista färdan (begravningen). Kyrkan och prästerskapet befäste människornas juridiska samhällsställning genom att bevittna barnafödslar, förrätta officiella vigslar och anteckna avlidna som döda. Samtidigt skapade prästerna i det svenska riket ett betydande demografiskt och person-

8. Solveig Widén, *Änkeomsorg i ståndssamhället. Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807* (Åbo 1988); Ella Viitaniemi, 'Pappisperhe ja sosiaalinen selviytyminen Ylä-Satakunnan uudisasutusseudulla 1770–1820', Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*, Historiallisia Tutkimuksia 278 (Helsinki 2019), s. 421–451.

9. Gunnar Suolahti, *Suomen pappilat 1700-luvulla* (Porvoo 1912); Marja Terttu Knapas, Markku Heikkilä & Timo Ävist, *Suomalaiset pappilat. Kulttuuri-, talous- ja rakennus-historiaa* (Helsinki 2009).

historiskt källmaterial. Som församlingsmedlem intog individen sin plats i gemenskapen och fick åtnjuta dess beskydd. Men individen fick erfara den sociala kontrollens avigsida ifall hen bröt mot kyrkans normer.

Kyrkoårets helgdagar och bönedagar strukturerade livet och definierade också olika arbetsmoment och perioder i agrarsamhällets års-cykel.¹⁰ I kyrkan församlades folk från socknens alla avkrokar och kyrkan var en social samlingsplats. De största sockenkyrkorna kunde inrymma tusentals personer (ståplatser inräknade) och runt kyrkan kunde det stå hundratals hästar. Man besökte gudstjänsten för att bli sedd och markera social status, men också för att träffa ortsbor, släktingar och bekanta. På kyrkbacken kunde ungdomen och tjänstefolket också träffa släkt och vänner.

I kyrkan fick man ta del av såväl officiella och riksomfattande nyheter som inofficiella lokala frågor, händelser och skvallor. Efter predikan kungjordes också marknader och auktioner i kyrkan.¹¹ På kyrkbacken eller i dess omedelbara närhet kunde man köpa sig en bit mat eller idka småskalig handel, till exempel byteshandel med fickur, något som pågick ännu under modern tid. Detta visar Anna Sundelin i uppsatsen ”Mellan nytta och nöje. Om byteshandeln med fickur i Finland åren cirka 1870–1910”. Kyrkan fastställde även den officiella tiden, vid vissa klockslag ringde alltid klockorna i klockstapeln. Ljudet från de högt belägna kyrkklockorna ljöd långt över fält och vattendrag. I kyrktornen kunde även mekaniska urverk installeras för att utvisa tiden även på landsbygden.

För bondebefolkningen utgjorde de officiella kungörelser och nyheter som lästes upp i kyrkan, i kombination med predikningarna, ett titthål mot omvärlden och formade deras upplevelsemiljö. Genom predikningarna förmedlade de utbildade prästerna information och kunskap till församlingen. I uppsatsen ”Postillorna och predikanten. En undersökning av Erik Levans (1746–1837) användning av predikolitteratur” studerar Joonas Tammela och Niklas Antonsson bland annat

10. Se till exempel Miia Kuha, *Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710)* (Jyväskylä 2016); Miia Kuha, 'Pyhä aika ja tila 1600-luvun itäsuomalaisten paikallisyhteisöjen kokemusmaailmassa', Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen (toim.), *Eletty historia. Kokemusnäkökulmana menneisyyteen* (Tampere 2019), s. 51–73.

11. Elisabet Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001).

teman som informationsgång och informationsförmedling, med utgångspunkt i predikotexter, under en period då tillgången på tryckalster blev allt bättre. Genom att studera predikningar kan man ta reda på vilken litteratur de baserade sig på och hurdana möjligheter enskilda präster hade för att få tag på litteratur. På 1700-talet började man också inom universitetsundervisningen fokusera på retorik samt på hur prästerna utformade sin predikan och talade till kyrkfolket.

Prästerskapet kan även studeras som en aktiv politisk aktör på såväl lokal- som riksnivå.¹² I uppsatsen ”Den offentliga kyrkbacken. Politiskt deltagande i 1700-talets nordiska periferi” i det här temanumret studerar Trond Bjerkås och Ella Viitaniemi kyrkan som ett offentligt rum där både finländare och norrmän kunde delta i lokalpolitisk verksamhet. Kyrkan användes som politisk arena och mötesplats på lokalnivå. Den gav befolkningen ute i provinserna en möjlighet att delta i och en känsla av delaktighet i beslutsfattande som berörde dem. Sålunda lade kyrkan grunden för utövandet av tidigt medborgarskap.

I detta temanummer presenteras också det nya projektet ”Levd religion i medeltida Finland”, som finansieras av Svenska litteratursällskapet i Finland. Det är ett utmärkt och efterlängtat tillägg till den medeltida forskningen – med nya perspektiv och metoder syftar projektet till att producera information om mindre studerade teman: religion som levd. Projektet betraktar religionen som ett sätt att leva och att delta i samhället och bilda en (kollektiv) identitet; det är en dynamisk social process som skapas av det som deltagarna aktivt gör, känner och upplever. Genom att analysera kulten kring och interaktionen med helgon, strävar projektet efter att belysa både allmänuropeiska och lokala kulturdrag i det medeltida Finland. Projektledare är Sari Katajala-Peltomaa och projektforskare är Marika Räsänen, Sofia Lahti och Anna-Stina Hägglund.

Ella Viitaniemi

12. Till exempel Anders Chydenius skrifter åskådliggör tydligt vilka politiska påverkningsmöjligheter prästerna hade vid riksdagarna, både som individer och som representanter för sitt stånd. Se Patrik Winton, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766* (Uppsala 2006).